

TAKÁCS LÁSZLÓ

A „másik realitás” regénye

Szerb Antal: *Utas és holdvilág*

Az 1930-as évek Magyarországnak szellemi életében különleges helyet foglal el az a művészekből és tudósokból álló kör, amely az ókortudós Kerényi Károly körül szerveződött. Ehhez a baráti társasághoz tartozott Szerb Antal is, aki a két világháború közötti időszak egyik igen tehetséges esszéistája és szépírója volt. Szerbre komoly hatást gyakoroltak Kerényi görög vallástörténettel és klasszikus ókori irodalommal kapcsolatos nézetei. 1936-ban az író *Hétköznapiak és csodák* címmel publikálta a legújabb nyugat-európai és amerikai regényről szóló elemzését, amely részben előzménye *Utas és holdvilág* című, 1937-ben megjelent regényének. A műben föltűnik Kerényi karikatúrája, miközben a cselekmény sok tekintetben a kortárs nyugat-európai és amerikai regényekből leszűrt „recept” és az ókori irodalmi alkotások sajátos ötvözete.

Az elmúlt század magyar irodalma nem szűkölködik olyan alkotásokban, amelyek színhelye az ókori kelet vagy a klasszikus ókor világa. Regények¹ és drámák² mellett bőséges a lírai művek sora is. Maga az ókortudomány, a klasszika-filológia vagy az orientalisztika tudománya és annak képviselői – érthető módon – már jóval kisebb arányban jelennek meg irodalmi művekben. Görög- vagy latintanár szereplő, esetleg tudós keletkutató föl-fölbukkan ugyan, szerepük azonban vagy jelképes: a háború előtt többnyire a jelen barbárságával való szembenállást (Móra Ferenc: *Hannibál tanár úr*) vagy a provincializmus minden jelentőset megnyomorító hatását jelképezik (lásd Szunyogh tanár úr alakját Kosztolányi *Pacsirta* című regényében), míg a háború után olykor a maradiság és a klerikalizmus megtestesítői.³ A tanárfigurák mellett ritkább alakja a magyar irodalmi műveknek az ókortudós, mégis valamennyi korábban említett példánál ismertebb Szerb Antal *Utas és holdvilág* című regényének Rodolfo Waldheimje, így – talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a kép bármennyire karikírozott is – a regénynek fontos szerepe van az ókortudósról a szélesebb közönségben inkább csak olvasmányélmény alapján kialakított kép létrejöttében.

Szerb regénye, ahogy azt első kritikusan és későbbi elemzői is megállapították, sokat köszönhet azoknak az impulzusoknak, amelyek gimnazistaként, egyetemistaként és fiatal tudósként a tízes-húszas-harmincas években érték. Ezeknek a hatásoknak egy része magánéleti természetű volt, barátságok és szerelmek, amelyeket a Szerb-életrajz

¹ Például Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő*, Móra Ferenc *Aranykoporsó* c. regénye, illetve Révay József regényei.

² Felkai Ferenc *Nero anyja*, de ide sorolható a *Sztárcsinálók* című musical is.

³ Szántó tanár úr alakja Szilvási Lajos *Középiskolások* című regényében.

kutatói körütekintően föltártak.⁴ Az érzelmeken túl fontos szerepet játszottak továbbá az író utazásai is, amelyek közül a legfontosabb az 1936-os olaszországi út, amelynek útinaplója *A harmadik torony* címmel meg is jelent.⁵ A Szilágyi János György által szenvedélyes olvasóként jellemzett⁶ Szerb számára a mindennapi élet eseményein túl éppen olyan jelentős volt az is, amit szépirodalmi művekből vagy szakkönyvekből, esetleg a ponyvából tanult. Olvasmányai lenyűgöző összefoglalása *A világirodalom története* című munkája mellett az 1936-ban, vagyis az *Utas és holdvilág* előtt egy évvel megjelent *Hétköznapiok és csodák*,⁷ amelyben Szerb nemcsak a kortárs nyugat-európai és amerikai irodalom akkor legjelentősebbnek gondolt (és általa eredetiben olvasott) műveit mutatja be és elemzi, hanem annak is keresi a receptjét – és úgy hiszi, meg is találta –, hogy miképpen kell megírni egy kellőképpen hatásos modern regényt. Éppen ezért a Szerb-regény első kritikusai közül Halász Gábor, Kállay Miklós és Rónay György⁸ is nem minden malícia nélkül jegyzik meg, hogy a regény akár az olvasmányokból leszűrt elmélet alapján készült mintadarabnak is tekinthető.⁹

Harmadikként azt a tudós baráti kört kell megemlíteni, amely a harmincas években körülvette Szerb Antalt, vagy – jobban mondva – amelyhez hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódott. Ez a harmincas években Kerényi Károly klasszika-filológus és vallástörténész körül fiatal okortudósokból, néprajzosokból és írókból, költőkből kialakult (előbb Stemmának, majd Szigetnek nevezett) kör,¹⁰ amely jelentős szerepet

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd NAGY Csaba, *Ki ölte meg Ulpius Tamást? – avagy töredékek egy irodalmi nyomozás jegyzőkönyvéből* = SZERB Antal, *Naplójegyzetek (1914–1943)*, kiad. TOMPA Mária, Bp., Magvető, 2001, 301–305; PETRÁNYI Ilona, *Analízisek és hipotézisek: Az Utas és holdvilág keletkezéstörténete és modelljei kapcsolatán*, Műhely, 2012/3, 48–61.

⁵ SZERB Antal, *A harmadik torony*, Nyugat, 1936/7, 242–259.

⁶ *Egyszintenciális tudomány: Interjú Szilágyi János Györggyel, I. rész*, Enigma, 23, 2016, 62.

⁷ SZERB Antal, *Hétköznapiok és csodák: Francia, angol, amerikai, német regények a világháború után*, Bp., Révai, 1936.

⁸ Rónay érzékenyen figyelte Kerényi és körének munkásságát, amelyről 1937-ben megjelent egyik írása tanúskodik. RÓNAY György, *Egy nemzedék nevében*, Magyar Kultúra, 1938/22, 261–262.

⁹ HALÁSZ Gábor, *Szerb Antal: Utas és holdvilág*, Nyugat, 1937/11, 364–366. – „Van Szerb Antalnak egy regénytanulmánya, Hétköznapiok és csodák, amelyben kifejti a modern regény elméletét. Ennek az elméletnek a megtestesülése Mihály, aki magában foglalja a hétköznapiakat és a csodákat is. [...] Szerb Antal tehát szépen és szabályos mérték szerint hozzáigazítja regényét az elmélethez. Megírta a modern mintaregényt.” KÁLLAY Miklós, *Uj magyar szépirodalom, Élet- és utirajzregények – Karrier történetek, Szerb Antal: Utas és holdvilág*, Nemzeti Ujság, 1937/238, 22; „Szerb Antalnak nemrég jelent meg egy kitűnő és sokat vitatott könyve a modern európai és amerikai regényirodalomról. Ebben igen szellemesen és igen ügyesen foglalta össze a modern regény jellemzőit a prousti asszociációtól a gidei action gratuiteig. Valamivel előbb látott napvilágot az író első regénye, a Pendragon-legenda, mely mindvégig izgalmas és mindvégig igazi irodalom volt. De a »céhbelinek« kételyei támadtak, különösen a Hétköznapiok és csodák regényre vonatkozó elmélete után: vajjon nem illusztráció-e a Pendragon-legenda a szerzőnek ahhoz a kedves és vitatható tételéhez, hogy a regény tulajdonképpen »mese«, funkciója az, hogy izgalmas legyen és szórakoztasson [...] Az Utas és holdvilág a tézis másik oldalát igyekszik igazolni. A mindenható logika helyett a logikátlan, a tudatalatti pártjára áll, az action gratuite és a »csoda« pártjára.” RÓNAY György, *Szerb Antal: Utas és holdvilág (Révai-kiadás)*, Magyar Kultúra, 1938/1, 25.

¹⁰ LACKÓ Miklós, *Sziget és külvilág: Kerényi Károly és a magyar szellemi élet*, Antik Tanulmányok, 1978/1, 13–43.

játszott a korabeli bölcsészettudomány és az irodalom képviselői közötti kapcsolatok erősítésében és elmélyítésében: baráti társaságként megpróbált intézményesülni, és folyóiratok és könyvsorozat révén a szélesebb közönséghez is szólni. Kerényi tanítványi körével, az általuk alapított Sziget és Argonauták folyóiratokkal,¹¹ az Officina Kétnyelvű Klasszikusok sorozatával számos tanulmány foglalkozott az elmúlt években, és visszaemlékezések, valamint a kör tagjainak a levelezését tartalmazó kötetek is napvilágot láttak.¹² Szerb szoros barátságot ápolt Kerényivel, s noha kapcsolatuk nem volt mindig felhőtlen,¹³ kétségtelen, hogy Kerényin keresztül a korabeli ókortudomány, azon belül is különösen az ókori görög és etruszk, kisebb mértékben a római vallástörténeti kutatások szolgáltatják a regény egyik fontos gondolati szálát. Szerb meglehetősen egyértelmű utalásokkal teszi világossá, hogy kiról, illetve kikről mintázta a főszereplő Mihály és a bizonyos fokig karikatúrának is tekinthető Rudi Waldheimnek az alakját, aki szinte állandó társa Rómában töltött napjainak.¹⁴

A kritika – néhány kivételtől eltekintve¹⁵ – elismeréssel fogadta Szerb regényét, amely mára értelmiségi körökben „kultregénnyé” lett. Népszerűségéhez nagyban hozzájárul, hogy a kétségtelen szellemességgel megírt mű tele van kulturális referenciákkal, és ilyen módon az ideális olvasójának az tekinthető, aki viszonylag otthonosan mozog az európai irodalom-, művelődés- és művészettörténetben, esetleg járt Itáliában és Franciaországban, s ha a vallástörténetben annyira nem jártas is, figyelmesen képes olvasni Waldheim professzor fejtegetéseit. Valamennyi magyar regény közül tehát az *Utas és holdvilág* az a mű, amely a magyar olvasóközönség számára igen plasztikus képet nyújt az ókortudományról és annak a két világháború közötti időszakban kétségtelenül nagyszerű eredményeket felmutató és a művészetekben is komoly visszhangot kiváltó részdiszciplínájáról, az összehasonlító vallástörténetről. Ideális olvasója lehet azonban a regénynek az is, akit a történet lektúrszerű cselekménye érdekel, és szívesen utazik Mihállyal egzotikus helyszínekre, kíváncsian figyeli a szerelmi kalandokat és a nyomozást az elsüllyedt ifjúkor nagy rejtélyei, különösen Ulpius Tamás halála után. Szerb ugyanis a történet kulisszáit különböző korokból válogatja össze, s a kortárs környezetben játszódó történet – a szerző széleskörű olvasottságának és tudós barátainak köszönhetően – hol nyílt, hol kevésbé kézenfekvő utalásokkal éri el, hogy a regény egyben folyamatosan mozgásban tartja az olvasó kulturális előképzettségét, műveltségét. Mivel az értelmezők elsősorban az irodalmi

¹¹ Lásd például TRENCSENYI Katalin, *Az Argohajósok (és más „görögök”)...: Az Argonauták című folyóirat története*, Irodalomtörténet, 1996/3–4, 392–401.

¹² *Adj Ideákat az időnek: Kerényi Károly és Gulyás Pál barátságának dokumentumai*, kiad. LISZTÓCZKY László, Bp., Kráter, 1989.; *Egzisztenciális tudomány, i. m.*; *Az elysioni aszfodéloszok közt: Kerényi Károly és Angelo Brelich levelezése 1935–1959*, szerk. Valerio SEVERINO, NAGY Andrea, VARSÁNYI Orsolya, Bp., L'Harmattan, 2020.

¹³ LACKÓ, *i. m.*, 22.

¹⁴ Vö. HAVASRÉTI József, „Egyesek és mások” (*Szerb Antal: Utas és holdvilág*), *Jelenkor*, 2011/4, 441.

¹⁵ Közülük kiemelendő: ILLÉS Endre, *Olvasás hónapja*, *Uj Magyarország*, 1938/4, 6. Illés az idegen anyagot kéri számon a regényen.

előképek megjelölésére és a regény szereplőinek azonosítására helyezték a hangsúlyt, a továbbiakban a regény néhány olyan motívumát, illetve motívumláncolatát vizsgálom meg közelebbről, amelyek megmutathatják, hogy Szerb hogyan próbálta meg a gyakorlatba átültetni a *Hétköznapiak és csodák* regény- és sikerreceptjét, illetve hogyan hasznosította a Kerényi köré gyűlt fiatal tudósok és művészek tudását és műveltségét.

A regény főszereplője, akinek szemszögéből többnyire látjuk az eseményeket, a frissen házasodott Mihály, aki Itáliába indul nászútra Erzsivel. Utazásuk első olaszországi megállója Velence, ahol – ahogy arra a mű első mondata is utal – a bajok kezdődnek. Fő motívumként ezután ugyan megmarad az utazás, az első olaszországi állomással azonban már megjelenik a *bolyongás* motívuma is, hiszen a velencei sikátorok feltűnésével elindul az az eksztázisba és önkívületi állapotba torkolló lelki felindulás, amely fölváltja a néhány napig tartó velencei idillt. Szerb történetészövésében már az első fejezetben egyértelműen a klasszikus ókori epikus hagyomány szerint építkeznek, az *in medias res*-kezdés után ugyanis sorra ismerkedünk meg a hosszú előtörténettel: Mihály korábbi utazásaival Angliában és Franciaországban, Erzsivel felbontott jegyességével, majd a gyermek- és ifjúkor történéseivel.¹⁶ Az igazi fordulópont azonban nem Velencében, hanem Ravennában következik be, ahol a San Vitale templom képei eszébe juttatják Mihálynak azt a karácsonyestét, amelyen egy Ravenna mozaikjairól szóló képeskönyvet lapozgattak Ulpiuséknál:

A bizánci képekben volt valami, ami felkavarta bennük a lélek legmélyén alvó iszonyatot. Háromnegyed tizenkettőkor nagykabátot vettek fel, és gémberedett szívvel elindultak az éjféli misére. Éva akkor elájult; ez volt az egyetlen alkalom, amikor Éva idegeivel baj volt. Azután egy hónapig minden Ravenna volt, és Mihályban máig is Ravenna maradt a félelemnek egy meghatározhatatlan fajtája.¹⁷

Mihályt különösen „a csodálatos, világoszöld tónusú mozaik” ragadja meg, amely leírás leginkább az Izsák feláldozását ábrázoló képre illik. Ennek középpontjában Ábrahám vendégsége áll (Ter 18,1–15), míg a feláldozás jelenete a jobb oldalon látható (Ter 22,1–18). Nem sokkal ezután jelenik meg múltjának első hús-vér szereplője, Szeptetneki János, aki – mint kiderül – alapvetően azért érkezett, hogy fölkeresse Mihályt, mert hallotta, hogy megnősült. A régi osztálytárs feltűnése, aki még Londonban egyszer ellopta Mihály aranyóráját, újabb emlékeket hív elő, s miután Szeptetneki kifizetetlen számláját Mihályra hagyva kerékpárra pattanva eltűnik, Mihály belevág, hogy elmesélje ifjúkorának meghatározó élményeit, az Ulpiusokkal való barátságát. Innen útjuk Firenzébe vezet, majd onnan tovább, de Terontolában Mihály kávéivás

¹⁶ A narráció sajátosságára hívja föl a figyelmet EISEMANN György, *Nosztalgia vagy irónia? (Szerb Antal: Utas és holdvilág)*. http://www.magartanarok.freeweb.hu/eisemann_szerbantal.html (Letöltés ideje: 2021. november 1.)

¹⁷ SZERB Antal, *Utas és holdvilág*, Bp., Révai, 1937, 13–14.

ürügynén megszökik Erzsi mellől, majd Perugiába érkezve *A bujdosó* címmel jelzett részben elkezdődik a bolyongása, míg meg nem érkezik Rómába, ahol azután összefut egy másik régi ismerőssel, Waldheim Rudival.¹⁸

A regény első fele cselekményének vázlatos ismertetése is elég ahhoz, hogy egyértelmű legyen: Szerb regényében az utazás-bolyongás szimbolikus-metaforikus aktus, amelynek mitikus és epikus előzményei vannak. Ezt az értelmet és az ilyen típusú értelmezést erősíti föl a Waldheim Rudival való találkozás, aki Mihályt győzködő, tudós fejtegetéseivel kínál kulcsot az utazás-motívum jelentésrétegeinek megértéséhez, miközben a kulturális referenciák hangoztatásával a narrátor is lépten-nyomon megnyitja az értelmezés újabb és újabb irányait. Ennek egyik szembeötlő példája, amikor Mihály Assisiben a hegyről lefelé jöve gondolataiba merül, majd azt olvassuk:

Letört egy ágat arról a fáról, aminek nem tudta a nevét, és jókedvűen, felvirágozva lement a városkába. A Piazzán, az ősi Minerva-templommal szemközt, ami az első antik templom volt, amelyet Goethe itáliai útjában látott, leült egy kis kávéház elé, vermutot rendelt, és megkérdezte a kiszolgáló kisasszonyt, hogy hogyan hívják ezt a fát.

– Salsifraga – mondta a kisasszony selypítve és némi habozás után. – Salsifraga – ismételte bizonytalanul. – Legalábbis nálunk, ott fenn, Milánóban, így hívják. De itt mindennek más neve van – tette hozzá megvetéssel. – Fenét salsifraga – gondolta Mihály. – Salsifraga a kövirózsa lehet. Mondjuk, hogy ez a Júdásfa.¹⁹

Ez a részlet egyfelől utal Goethe itáliai utazására, amelyet a költő szinte végig inkognitóban tett meg, s amelynek egyik fontos állomása volt Assisi (és így Szerb a főszereplő Mihály számára egyfajta kulturális előképpé teszi Goethét, utazását pedig *Bildungsreisévé*²⁰). Másfelől az ágletörés motívuma az Alvilágba aláereszkedő Aeneas idézheti föl az olvasóban, mivel az új hazát kereső trójai hős csak az aranyág segítségével juthat el a holtak birodalmába.²¹ A párbeszéd és Mihály belső monológja viszont két másik irányt nyit a jelenet értelmezéséhez. A kisasszony „selypítve” ejti ki a fának Észak-Olaszországban használatos nevét, és ezért a szó, ahogy elhangzik, leginkább olyasmit jelenthet, hogy ’tengertörő’, ám a narrátor szerint a szó a kisasszony beszédhibája miatt hangzik így, vagyis talán ’saxifraga-t’ (’kötörő’) akart mondani, ami érthetőbb is, ha tekintetbe vesszük, hogy Mihály a Rocca nevű hegyről ereszkedik alá. Ezt a jelentésirányt megakasztja Mihály júdásfa-értelmezése, amely viszont

¹⁸ *Uo.*, 18.

¹⁹ *Uo.*, 86.

²⁰ Vö. HAVASRÉTI, *i. m.*, 429.

²¹ Vergilius, *Aeneis*, 6, 124–155. Az ágtörés-motívum és ezzel együtt a halálmítoszok forrása lehet a skót James George Frazer címével szintén az Aeneisre utaló, nagyhatású vallástörténeti munkája, a *The Golden Bough* (Az aranyág), amely először 1890-ben jelent meg Londonban.

egyértelműen a Krisztust eláruló apostolra utal abban a természeti környezetben, amelyben a szerzetessé lett Ervin él.

Szerb csupa olyan helyen vezeti végig az utazó és bolyongó Mihállyal együtt az olvasót, amelyek történeti, művészettörténeti és irodalmi referenciák egész sorát képesek megnyitni. Ennek az igen sűrű kulturális referencialitásnak egyik fontos eleme a Szerb műveltségéből fakadó klasszikus mitológiai, irodalmi, valamint a kettőt szoros egységbe kötő vallástörténeti utalásrendszer, amelynek a továbbiakban néhány – véleményem szerint – meghatározó vonását kívánom bemutatni, azt hangsúlyozva, hogy a klasszikus irodalmi és mitológiai előképek szerves részei Szerb koncepciójának, miközben a regény visszafelé hatva egyben értelmezése is ezeknek a mítoszoknak és epikus műveknek.

Az etruszk–görög olvasat

Szerb nem hagyja magára az olvasóját, ezért a regény bizonyos pontjain kulcsot ad ahhoz, hogy miként lehet értelmezni Mihály történetét, illetve elárulja, hogy melyik mítosz az, amelynek az éppen olvasott történet egyfajta újratertése. Nemcsak a Sziget-körrel és Kerényivel való intenzív kapcsolata, valamint a klasszikus irodalmi ismeretei terelték az író a görög eposzok és mitológia felé, hanem a kortárs irodalom tanulmányozása is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az ókori mitológiák meghatározó szerephez jutnak a regényben. A *Hétköznapiok és csodákban* az ír James Joyce *Ulysses* című, nyíltan Homéros *Odysszeiájára* utaló regényével és annak sikerével kapcsolatban hiába szkeptikus,²² és hiába gondolja azt, hogy a regény kommentárjai sem segítenek a megértésben azzal, hogy a görög eposz egy-egy énekének feleltetik meg a regény fejezeteit.²³ Szerb – többek között – itt látja meg (mert Thomas Mann *József és testvérei* mellett²⁴ itt a legeggyértelműbb az utalás), mennyire képes kinyitni a jelentést a mitikus referencialitás. A Joyce-ról szóló fejtegetés után fogalmazza meg azt az alaptételét, amely közelebb visz az *Utas és holdvilág* epizódjainak megértéséhez is:

T. i. a régi típusú regényíró regényének a magvát „az életből merítette” és hogy elevenet alkosson, arra kellett csak vigyáznia, hogy az életből vett mese és alak megtartsa az életszerűségét a papíron is. Egészen más a helyzet, amikor az író nem az életből merít, hanem a másik realitásból, a szellemi élet konstánsaiból, mint a görög drámaírók, akik nem a mindennapi élet katasztrófáit dolgozták fel, hanem a mitológia megszentelt történeteit. Az új

²² Vö. HAVASRÉTI József, *Szerb Antal*, Bp., Magvető, 2019, 348.

²³ SZERB, *Hétköznapiok*, i. m., 132–133.

²⁴ *Uo.*, 197–198.

regényírónak, amikor a tárgyát a mítoszból veszi, magának kell megtöltenie étellel az árnyat, és ez sokkal nehezebb és nagyobb feladat.²⁵

Waldheim professzor fejtegetései révén Odysseus története elég nyilvánvaló módon kínálja magát a regény mitikus előtörténeteként. Amikor a vidáman rendetlen szobában találkoznak, Waldheim a következő fejtegetésbe kezd:

A halálvágy a legfontosabb mítosztermelő erők egyike – magyarázta tovább Waldheim, most már inkább magának és izgatottan. – Ha jól olvassuk az Odysseiát, hát másról sem szól az egész. Ott vannak a halál-hetairák, Kirke, Kalypso, akik barlangjukba csalogatják az utast a boldog halott-szigeten és nem akarják továbbengedni; egész halottbirodalmak, a lotophagok, a phaiakok földje, és ki tudja, nem halott-ország maga Ithaké is?... Messze nyugaton, a halottak a nappal mindig nyugatra hajóznak... és Odysseus nosztalgiája és visszatérése Ithakébe talán a nem-létezés utáni nosztalgiát, a visszaszületést jelenti... Lehet, hogy Pénélopé annyit jelent, mint kacs, és eredetileg lélekmadár volt, de ezt egyelőre még nem tudom bizonyítani. Látod, ez olyan téma, amivel feltétlenül sürgősen foglalkozni kellene; neked is... Kidolgozhatnál egy részletet, hogy belejőjj a vallástudományi módszerbe. Például nagyon érdekes volna, ha írnál valamit Pénélopéről mint lélekkacsáról.²⁶

A szöveg, amely egyszerre komoly, amennyiben a korabeli vallástörténeti iskolák fejtegetéseit visszahangozza, másfelől ironikus a Mihálynak kutatási témát kínáló kiszólás és a korántsem légből kapott, ám a karikírozás miatt nevetségesnek ható Pénélopé-lélekkacs azonosítás miatt.²⁷ Waldheim szavai azonban (anélkül, hogy maga reflektálna Mihály Odysseus-szerűségére: az általános szintre emelt „utas”, „Odysseus nosztalgiája és visszatérése Ithakébe”, a csalogató „halál-hetairák”) mind azt sugallják, hogy a helyszínek, a szereplők és események gyökerei Odysseus hazatérésének történetében keresendők.²⁸ Innen nézve Ulpius Éva, akihez Mihály vissza akar térni, és aki körül más kérők is feltűnnek, maga Pénélopé, akire úgy utal Waldheim, hogy közvetlenül az etruszkokról és a halálhetérákról beszélt, s akikkel kapcsolatban reliefek alapján kijelentette, hogy mivel „[a] halál egy ringyó, aki elcsábítja a legényeket. Rettenetes nagy vaginával ábrázolják. És ez a vagina valószínűleg többet is jelent.” Ami alapján értelmet nyer, hogy miért küldi Szepetneki ahhoz „a kis boszorkányhoz”,

²⁵ *Uo.*, 143–144. A kijelentés alighanem az *Odüsszeia* vérivás-jelenetére utal, amelyre Szerb is hivatkozik. Vö. SZERB, *Hétköznapiok*, i. m., 101.

²⁶ SZERB, *Útas*, i. m., 199–200.

²⁷ A Pénélopé név értelmezésével kapcsolatban lásd Daniel E. GERSHENSON, *Odysseus' Shield and "Penelope"*, *Scripta Classica Israelica*, 1993, 8–13, különösen 10.

²⁸ Vö. HAVASRÉTI, „Egyesek és mások”, i. m., 447–448.

akit Vanninának hívnak.²⁹ Mihály bukducsolása Évától Erzsín és Millicenten át Vannináig, valamint a különféle olasz városok Velencétől elindulva mind azt mutatják, hogy Szerb a Waldheim által emlegetett halálhetérák tulajdonságait látja bele Mihály szerelmeibe, akik közül a leghalálosabb az ifúság első szerelme, Ulpius Éva.

Ugyanakkor van az etruszk–görög olvasatnak egy római mellékszála azon túl is, hogy Mihály Rómában találkozik Waldheimmel. Arról ugyanis, hogy éppen egy városban vannak, egy napilap beszámolójából értesül Mihály:

hogyan Rodolfo Waldheim, a világhírű magyar ó-filológus és vallástörténész, előadást tartott az Accademia Realen, *Aspetti della morte nelle religioni antiche* címen. A tüzes olasz újságíró az előadást úgy ünnepelte, mint ami egészen új fényt deríthet nemcsak az ókori vallások halál-fogalmára, hanem a halál mibenlétére általában, és egyúttal az olasz-magyar barátság fontos dokumentációja is volt; a közönség lelkesen ünnepelte a kiváló professzort, akinek fiatalága is meglepően és kellemesen hatott hallgatóira.³⁰

Noha szintén Kerényi köréhez tartozott, az *Utas és holdvilág* kapcsán nem szokták emlegetni a félig olasz-félig magyar származású, a háború után Olaszországban neves vallástörténésszé lett Angelo Brelich nevét, pedig 1937-ben *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali nell'Impero romano* címmel értekezést írt az első századi latin feliratokról,³¹ amelyet egy évvel megelőzőtt magyar nyelvű tanulmánya, amely *Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere* címmel Pécssett jelent meg.³² Brelich 1913-ban született, azaz bő tíz évvel volt fiatalabb Szerbnél, és a regény megjelenésének évében, 1937-ben már nem volt Magyarországon, mert egy évvel korábban Olaszországba költözött a szüleivel, azaz valószínű, hogy Szerb a sértődés félelme nélkül emelhette be regényébe Brelich akkor publikált tanulmányát. Az etruszk–görög mitológia halál-fogalmával kapcsolatos ismeretek és fejtegetések, illetve Waldheim professzor alakja nemcsak Kerényi és Altheim, vagy Zolnai Béla, hanem valószínűleg Angelo Brelich hatását is tükrözi (akivel egyébként nem ismerték közelebbről egymást, csak műveik révén),³³ s így formában még szorosabban köti a regény főmotívumát a korabeli magyar vallás- és ókortudományi kutatásokhoz.

²⁹ Bizonyára erre gondol Petrányi Ilona is, amikor a név kapcsán zárójelben megjegyzi: „beszédes név!” Vö. PETRÁNYI, *i. m.*, 59.

³⁰ SZERB, *Utas*, *i. m.*, 183.

³¹ Angelo BRELICH, *A halálszemlélet formái a római birodalom sírfeliratain – Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali nell'Impero romano*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1937.

³² Angelo BRELICH, *Az ókori latin sírfeliratok világnézeti háttere*, Pécs, [s. n.], 1936.

³³ Ennek bizonyására szolgál Angelo Brelich Szerb halálhírére is reagáló, Kerényinek a háború után írt levelének egyik részlete: „Szerb Antal halálhíre fájdalmasan érint, bár őt sem ismertem közletről, csak ragyogóan értelmes munkáiból.” *Az elysioni aszfödéloszok közt*, *i. m.*, 110.

A római olvasat

Ahogy arra már korábban utaltam, Mihály és Erzszi nászútja Rómába vezet, ami már önmagában is elégséges lenne, hogy utazásukban – főleg miután Mihály egy vasútállomáson, akárcsak Aeneas Creusától, elszakad a feleségétől – Aeneas bolyongásának motívumait keressük. Arra, ahogy Vergilius *Aeneis*ének egyes jelenetei beszüremkednek az *Utas és holdvilág* cselekményébe, már példa volt az idézett letört ág Assisiben, de párhuzamosságokat még bőven találhatunk. Mivel maga Kerényi is foglalkozott az *Aeneisszel*, így minden bizonnyal Szerb is ismerte mesterének Aeneas Alvilágjárásával kapcsolatos elméletét,³⁴ ami az iskolában egyébként olvasott eposzt még közelebb hozhatta az íróhoz. A regényben Mihály útja egyszerre alászállás és felemelkedés, amelynek végső állomása Róma.

Az *Aeneis* szüzségét leginkább a regény eleje követi. Ravenna, ahol a San Vitale mozaikjainak hatására Mihálynak eszébe jut a budai várban töltött gyermekkora, az eposz nyitó jelenetére emlékeztet, amikor Aeneas, akit társaival a vihar Karthágó partjaira sodort, az éppen épülő Iuno-templom kapuján megszemléli a trójai háború eseményeit, majd Dido palotájában elmeséli menekülésének a stációit. Mihály is így tárja föl az élmény hatására az Ulpiusékkal való barátságának, ifjúkora legfontosabb eseményeinek történetét. Ekkor jelenik meg az a Szepetneki János, aki valamikor – Mihály így gondolja – ellopta az aranyóráját, és aki akkor még ellenszenvvel viseltetik az ifjú feleség iránt. „Zsebtolvaj” – mondja róla Erzszi, ami Szepetneki többszöri felbukkanásával és azzal együtt, hogy ő hoz híreket Ervínről és Éváról, és ő készíti arra Mihályt, hogy megszökjék a feleségétől, amolyan Hermés-Mercurius alakká teszi őt, ahogy arra már Petrányi Ilona is utalt.³⁵ Váratlan megjelenése, tolvaj múltja, majd később különböző helyeken (előbb Londonban, majd Ravennában, Párizsban és végül Rómában) való felbukkanása csak megerősíti, hogy – meglehetősen prózai alakban – azt az isteni hírnököt lássuk benne, aki ráveszi Aeneast arra, hogy elhagyja Didót és az istenektől rárótt kötelességét teljesítve tovább induljon az ismeretlen Itáliába.

Ráadásul Szepetneki az (és ezen a ponton megfontolandó, hogy a Hermés név etimológiája nem befolyásolta-e Szerbet a szélhámos alakjának megformálásában), aki az eseményekről saját értelmezéssel rendelkezik:

³⁴ Kerényinek ezek a tanulmányai a húszas években jelentek meg: KERÉNYI Károly, *Ascensio Aeneae: A görög apokalyptika történetéhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1923, 22–43; KERÉNYI Károly, *Ascensio Aeneae II.: Újabb kutatások az Aeneis VI. énekének magyarázatához*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1924, 21–33. 1931-ben hosszú kritikát írt Nordennek az *Aeneis* hatodik énekéhez írt kommentárjához: Karl KERÉNYI, *Zum Verständnis von Vergilius Aeneis B. VI.*, Hermes, 1931/1, 413–441. Kerényi készített kommentárokkal ellátott *Aeneis*-kiadást is a középiskolai oktatás részére: P. Vergilius Maro *Aeneis I-V*. Szemelvények a gimnázium és reálgimnázium VI. osztálya számára, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kerényi Károly Dr., Bp., Szent István Társulat, 1929. és P. Vergilius Maro *Aeneis VI-VII*. Szemelvények a gimnázium és reálgimnázium VI. osztálya számára, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kerényi Károly Dr., Bp., Szent István Társulat, 1930.

³⁵ Lásd PETRÁNYI, *i. m.*, 58.

De nem sok ideje volt ezen elmélkedni, mert figyelemmel hallgatta Szeptetnekét. Azt remélte, hogy megtud tőle valami nagyon fontosat Mihályra vonatkozólag. Szeptetneki boldogan mesélt a közösen töltött évekről; de persze az ő beállításában minden eltorzult, és másképp festett, mint Mihályéban. Csak Tamás maradt nagyszerű: halálraszánt királyfi, akit az élet nem érdemel meg; elment korán, mielőtt meg kellett volna alkudnia. Szeptetneki szerint Tamás olyan finom volt, hogy nem tudott aludni, ha a harmadik szobában megmozdult valami, és egy erősebb szaggal ki lehetett kergetni a világból. Csak az volt a baj, hogy szerelmes volt a hűgába. Viszonyuk volt, és amikor Éva teherbe esett, Tamás lelkiismeretfurdalásában megölte magát. Évába különben mindenki szerelmes volt. Ervin azért ment szerzetesnek, mert reménytelenül szerette Évát. Mihály is reménytelenül szerelmes volt Évába. Úgy ment utána, mint egy kiskutya. Komikus volt. És Éva kihasználta. Minden pénzét elszedte. És ellopta az aranyóráját. Mert az órát természetesen Éva lopta el, nem ő, de ezt nem akarták Mihálynak megmondani, delicatessen-ből. De Éva egyiküket sem szerette. Csak őt. Szeptetneki Jánost.³⁶

A maga módján Waldheim Rudi is afféle lélekvezető-Hermés, amikor vallástörténeti magyarázatokkal traktálja Mihályt, aki – úgy tűnik, az olvasóval ellentétben – nem ismeri föl, hogy Waldheim éppen az ő sorsát értelmezi. Hermés alakjának ez a kiemelése aligha választható el Kerényi kutatásaitól.³⁷

Mihály azonban nem minden szempontból Aeneas útját járja, hiszen a regény végén nem az ismeretlenben talál hazát, hanem hazatér. Ezt azonban végsősoron az apjával való találkozás készíti elő, aki – mint Anchises az *Aeneis* VI. énekében – kinyilvánítja, hogy milyen sorsot szán a fiának. Mihály apja – mintegy az Anchises-alak kifordításaként – nem visszaküldi Róma-Alvilágból a fiát, hanem érte megy, hogy kijelölje valódi hivatását.

Az *Odysszeia* mellett tehát az *Aeneist* is azon klasszikus eposzok közé kell sorolnunk, amelynek története szerepet játszott az *Utas és holdvilág* cselekményének és bizonyos motivikus allúzióinak a kialakításában. Ezen a ponton azonban egy további – és föltehetően korábbi – kapcsolatot is megkockáztathatunk. Régi rejtély, hogy miért hívják a Mihályra oly elementáris hatást gyakorló testvérpárt, Tamást és Évát Ulpiusnak. A kétségkívül latin szót próbálták a farkas jelentésű *lupus* szóval éppúgy kapcsolatba hozni, mint Ulpius Traianus római császár nevével.³⁸ Különösen azért talányos Szerb névválasztása, mert Ulpius Tamás alakja már egy 1919-ben, vagyis

³⁶ SZERB, *Utas, i. m.*, 162–163.

³⁷ Nehéz megállapítani, hogy a regényben szereplő orvos, Ellesley doktor alakja köszönhet-e bármit is Kerényinek és szellemi körének. Asklépiósszal csak később, a negyvenes években foglalkozott tanulmányában, így filológiaiilag nem lehet igazolni a kapcsolatot. Ugyanakkor nem lehet kizárni, hogy a kérdés valamilyen formában már ebben az időben foglalkoztatta.

³⁸ Lásd PETRÁNYI, *i. m.*, 48–49.

igen korai novellájában megjelenik.³⁹ Szerb ekkor mindössze tizennyolc éves volt, így középiskolai olvasmányai közül a latinórákon olvasott *Aeneis* lehetett számára a legismertebb ókori epikus alkotás, amelynek főhősét Vergilius a *pius* ('istenfélő, kegyes') jelzővel jellemzi. Ha innen tekintünk Tamás és Éva vezetéknevére, talán nem járunk messze az igazságtól, ha az *Ulpus* nevet a *pius*, vagy ellentétpárja, az 'istentelen, gonosz' jelentésű *impius* elferdítésének gondoljuk.

A szentírás olvasat

A klasszikus görög és római irodalom és mitológia mellett számos utalás olvasható a regényben, amely elsősorban az Újszövetséggel és a kereszténységgel kapcsolja össze az *Utas és holdvilág* egyes motívumait és eseményeit. Ezek a motívumok – ha az evangéliumok felől nézzük – jellemzően nem az utazáshoz, hanem az utazás állomásaihoz kapcsolódnak. Ebből a szempontból főleg az érdemel említést, hogy az utazás során – ezt természetesen erősen indokolja az itáliai környezet is – minduntalan a kereszténységre utaló helyszínekkel és műalkotásokkal, vagy vallási cselekményekkel találkozunk. Ezek közül a legelső szimbolikus hely a velencei éjszakai csavargásé, amikor Mihály arra a részre keveredik, ahonnan „a temető szigetét látni és távolabb a titokzatos szigeteket, köztük a San Francesco in Deserto szigetét, ami egykor a leprások tábora volt...”⁴⁰ A Kerényi-kör tagjai számára oly sokat jelentő „sziget” motívumán túl, a temető mint a regényben később többször visszatérő helyszín, vagy a magyarul „Szent Ferenc a pusztában” nevű sziget és a leprások említése egyszerre készíti elő azt, hogy Mihály az assisi szent szülővárosába és egyik legendájának a színhelyére, Gubbioba utazik majd, és utal a leprásokat gyógyító, a pusztában böjtölő és megkísértett Krisztusra.

A pogány és keresztény motívumok egymás mellé állítása és egymásba játszása végigkíséri az egész regényt. Ravennában keresztény mozaikok előtt állva rémlik föl Mihályban az a karácsonyeste, amikor az éjféltől Ulpiuséknál együtt nézték a képeket. Firenzében egy olyan kínai képsorozatot néz, amely az utolsó ítéletet ábrázolja.⁴¹ Mielőtt kórházba kerül, Mihály egy temetőkertben alszik, Gubbioban pedig San Ubaldo ünnepe kapcsán, amikor a ceriknek nevezett viaszfigurákról hall, az fogalmazódik meg benne, hogy

[u]tána kellene nézni a ceriknek. Nagyon érdekes, hogy futólépésben viszik fel őket a kolostorba... mint a bacchánsnők, akik futva futottak fel a hegyre Dionysos ünnepén, Thráciában. Egyáltalán csodálatosan ősi ez a Gubbio:

³⁹ A novella szövegét közli NAGY Csaba = SZERB, *Naplójegyzetek*, i. m., 290–300.

⁴⁰ SZERB, *Utas*, i. m., 9–10.

⁴¹ *Uo.*, 64.

az umber ércablák, a halottak kapui... Talán az a farkas is, amelyet Assisi Szent Ferenc megszelídített, valami ősi, itáliai istenség lehetett, Romulus és Remus farkas-anyjának rokona, aki így él tovább a legendában.⁴²

Pogányság és kereszténység folyamatos egymásra vetülése folytatódik azután is, hogy Mihály Rómába érkezett, amely valóban a két világ szimbolikus helyszíne. Az eseménysorozat végül abban a keresztelési szertartásban csúcsosodik ki, amelybe Szepetneki és Vannina révén Mihály belekeveredik. Ugyanakkor a keresztelés szertartása meglehetősen groteszk asszociációkat kelt Mihályban, mert „a csúf anya gyengédségében és a csúf csecsemő esendőségében valami sátáni Madonna-paródiát érzett, az európai ember legnagyobb szimbólumának valami kaján megcsúfolását”.⁴³ Mégis az ő nevét, a Michele nevet kapja a csecsemő, vagyis az egyik arkangyal, a mennyei seregek vezérének nevét, és egy zárójeles részben még az őt segítségül hívó ima szövege is olvasható a regényben.

Az újszövetségi motívumok körét egészítik ki az itáliai helyszín miatt szintén kezzenfekvően játékba hozott Dante-utalások, amelyek hidat képeznek az ókori klasszikusokkal (például Vergilius) és a Bibliával való párhuzamok között. Mihály számára Ulpiusék otthona az ifjúkornak ugyan nem romlatlan, de mégis paradicsomi állapota volt. De Olaszország is, ahogy Mihály a regény vége felé megfogalmazza Erzsinek:

Talán nem lett volna szabad Olaszországba jönnöm. Ezt az országot királyok és költők nosztalgiájából építették. Olaszország a földi paradicsom, de csak úgy, ahogy Dante látta; a földi paradicsom a Purgatórium hegyének ormán csak átmeneti állomás, csak túlvilági repülőtér, ahonnan a lelkek elindulnak a távoli égi körök felé, amikor Beatrice leveti fátyolát, és a lélek „a régi vágynak érzi nagy hatalmát...”⁴⁴

Mihály azonban meg van győződve róla, hogy számára nem Erzs, hanem Éva Beatrice, aki egyben maga is az édenkerti Éva gyarló mása.

A pokol kapuja a című regény utolsó részének, amelyben az *Isteni színjáték*ból vett idézet egyértelművé teszi, hogy Dante műve sem marad ki az *Utas és holdvilág* mitikus vonatkoztatásrendszeréből. Mihály végeredményben, miközben meg akarja érteni a múltat és arrafelé keresi a Paradicsom kulcsát, valójában mintha végig az ellenkező irányba tartana. Emelkedésnek, visszatérésnek hitt bolyongása akkor ér véget, amikor az apja érte jön, hogy hazavigye Budapestre.

⁴² *Uo.*, 136.

⁴³ *Uo.*, 283.

⁴⁴ *Uo.*, 249.

A kelta olvasat

Szerb életművében nemcsak *A Pendragon-legenda* című regényében van jelen a kelta – elsősorban velszi és ír – mitológia és irodalom, hanem az *Utas és holdvilág*ban is több utalással találkozunk, amelyek igyekeznek a kelta vonatkozásokat is mozgósítani. Az egyik legjellemzőbb részlet ebben a tekintetben Mihálynak az Ulpiusokkal kapcsolatos összefoglaló értelmezése, amelyet valószínűleg Matthew Arnold híres tanulmányából, az *On the Study of Celtic Literature*-ből vesz át,⁴⁵ amelyben Arnold egyébként Henri Martinnak a kijelentését idézi angolul, mely szerint „[s]entimental, – always ready to react against the despotism of fact”.⁴⁶

Később egy híres angol esszében olvastam, hogy a kelták alapvonása a lázadás a tények zsarnoksága ellen. Hát a két Ulpius ebből a szempontból kelta volt. Mellesleg megjegyezve, Tamás is, meg én is őrjöntünk a keltákért, a Grál-mondáért és Parsivalért. Valószínűleg azért éreztem magam oly jól köztük, mert ilyen kelták voltak. Közöttük megtaláltam önmagam. Rájöttem, hogy miért éreztem magam a szülői házban mindig szégyellni való idegennek. Mert ott a tények uralkodtak. Ulpiuséknál odahaza voltam. Mindennap odamentem, és minden szabad időmet náluk töltöttem.⁴⁷

Az Arnoldtól adott értelmezést egészíti ki a kortárs etnográfus, Honti János munkássága, aki már fiatal korától kezdve komoly érdeklődést mutatott a keltológia, különösen a kelta mesék iránt, s aki szintén nagyon fontos és meghatározó tagja volt a Kerényi köré gyűlt fiatal tudósoknak.⁴⁸ A kelták iránti rajongás azonban nemcsak Honti révén érinthette meg Szerbet,⁴⁹ hanem valószínűleg már korábban, egyetemi tanulmányai alatt elmélyült a kelta tanulmányokban. Ebben szerepet játszhatott az általános rokonszenv, amely az 1910-es években egyre nyilvánvalóbb formát öltő ír szabadságmozgalmakat, az 1916-os Húsvéti felkelést, majd az angol–ír egyezményt és az ír szabadállam létrejöttét kísérte, s amely szabadságmozgalomról a sajtó rendszeresen

⁴⁵ Matthew ARNOLD, *On the Study of Celtic Literature*, London, Smith, Elder, and Co., 1867. Arnoldra hivatkozott már Nagy Csaba is. Vö. BIRCSÁK Anikó, *Szimbólum és allegória: Halálvariációk a városban az Utas és holdvilág példáján*, Alföld, 2006/6, 83.

⁴⁶ Vö. ARNOLD, *i. m.*, 102.

⁴⁷ SZERB, *Utas, i. m.*, 32–33.

⁴⁸ Életrajzát lásd DÖMÖTÖR Tekla, *Honti János*, Bp., Akadémiai, 1975. Jelentőségéről: SZABÓ Miklós, *Honti János és a keltológia*, *Ethnographia*, 1986/2–4, 361–367. Szerbvel kapcsolatban: HAVASRÉTI, *Szerb, i. m.*, 416.

⁴⁹ Szerb talán Hontira utal a regény egyik részletében, amikor egy hosszú fejtegetés végén a következő hangzik el: „Milyen szépen fejezem ki magam, figyeled? Talán ez a jó Sangiovese bor teszi.” A Sangiovese bor ugyanis magában rejti a barátok közt csak Giovinak becézett Honti János nevét. Vö. MEZEY Mónika, *Giovinkának régi nagy barátságával...: Dedikált kötetek Honti János könyvtárában*, Magyar Könyvszemle, 2019/4, 469–481.

és rokonszenvvel számolt be. Szerb egyik diákkori szerelme, Schultz Dóra egy kései interjújában egyenesen úgy fogalmazott, hogy „de rajongtunk a kelta mondákért...”⁵⁰ Ebből a rajongásból fakadnak Waldheim Rudi Mihályhoz intézett szavai is:

A görögök tulajdonképp nem voltak nagyon halálos nép, csak éppen hogy ők mindent jobban ki tudtak fejezni, mint mások. Igazán halálosak az északi népek voltak, a germánok, erdeik mély éjfelében, és a kelták, legkivált a kelták. A kelta legendák tele vannak halott-szigetekkel; ezeket a szigeteket a későbbi keresztény feljegyzők jellegzetes módon a boldogok szigetévé alakították át, és a hülye folklóre-kutatók általában be szoktak ugrani nekik. De mondd kérlek, hát a boldogok szigete az, amely ellenállhatatlan kényszer gyanánt küldi követét, a tündért, Brán királyfihoz? vagy a boldogságból visszatérő ember válik egyszerre porrá és hamuvá, amint elhagyja a szigetet, mondd kérlek, és mit gondolsz, miért nevetnek azok a nevető emberek a szigeten, a másik szigeten? a boldogságtól? fenét; azért nevetnek, mert halottak, és nevetésük az a szörnyű hulla-vigyor, amit indián maszkokon látni és a perui múmiák arcán. De ez, sajnos, nem szakmám, a kelták. Hanem te foglalkozhatnál velük. Meg kellene tanulnod, gyorsan és okvetlenül, írül és kymriül, úgy sincs más dolgod. És el kellene menned Dublinbe.⁵¹

A Brán királyfira utaló megjegyzés éppúgy az olvasó kezébe adott kulcs, mint Homérosnak vagy Danténak az említése. Az ír mitológiában keletre hajózó királyfi alakja, valamint a meséjéből táplálkozó Szent Brendán legenda ugyanolyan utazás-történet,⁵² mint Mihály itáliai útja. Város és sziget egymásra vonatkoztatása már a regény elején megtörténik, hiszen az első megálló, a lagúnák városa, a szigetektől álló Velence maga is sziget, és Mihály itt pillantja meg első bolyongása alkalmával a halottak szigetéét. A keleten a boldogok szigetére jutó Brán, aki valójában a túlvilágra jut el,⁵³ így éppenséggel Mihály előképévé válik azzal a különbséggel, hogy Mihály nem szigeteket, hanem városokat jár be, amelyek számára valójában – ahogy Bircsák Anikó is gondolja – szigetek, pontosabban halálszigetek,⁵⁴ és amely út során a legutolsó állomás, ahonnan aztán visszatér, az úti cél, ahol „a pokol kapujába” ér, Róma.

⁵⁰ SZERB, *Naplójegyzetek, i. m.*, 316.

⁵¹ SZERB, *Utas, i. m.*, 200–201.

⁵² Vö. HONTI János, *A sziget kelta mythosáról*, Argonauták, 1937/1, 3–13. A kérdésről egész monográfiát tervezett, amelynek bevezetője maradt csak fenn: HONTI János, *Szigetek legendái*, Ethnographia, 56, 1945, 15–18.

⁵³ A történetről lásd még ZSOLDOS Attila, *A kettéosztott sziget*, Világosság, 1986/2, 115–120.

⁵⁴ Korábban ezt már Bircsák Anikó is így gondolta. Vö. BIRCSÁK, *i. m.*, 81. Hogy a kérdés mennyire foglalkoztatta Szerbet a regény írása idején, bizonyítja abban az évben megjelent, a kérdésről szóló esszéje: *A boldog szigetek*, Uj idők, 1937/19, 679–680.

Ulpius Tamás pedig mindvégig megmaradt keltának. Utolsó útja a kelta leleteiről és múzeumáról ismert Halstattba vezet, vagyis élete utolsó állomásával is keltaságát fejezi ki.⁵⁵ Talán éppen a kelta irodalom és kultúra iránti figyelme és fogékonysága lehetett az oka, hogy különös figyelemmel olvasta Joyce *Ulysses*-ét, és minden kételye ellenére ő is elindult azon az úton, hogy a modern környezetben játszódó történetet a görög–római, a zsidó, a keresztény és a kelta irodalom, vallás és mitológia palimpszesztusára írja. Ezt fogalmazta meg a *Hétköznapiok és csodákban*:

A háború utáni szellem fontos mozzanata, hogy a mítosz iránti érdeklődés mérhetetlenül megnövekedett. A vallástörténet, azelőtt szaktudósok magánügye, most a szellemi élite kedvenc stúdiumává lett. Lassankint feldereng az a felismerés, hogy a mítosz nem költői lelemény vagy papi kitalálás, mint ahogy a Felvilágosodás hitte, nem is csak a primitív mentalitás biológiailag meghatározott világképe, mint ahogy a vallástörténet eleinte tanította, de még csak nem is valami örök-emberi lelki szükség kifejeződése, hanem annál is több: a megismerés egyik legnagyobb formája. Vannak világtények, amiket csak mítosz alakjában lehet felfogni. Azok a korok, amelyeknek nincs mitológiájuk, szegény korok, mert nem ismerik ezeket a valóságokat.⁵⁶

Ebből a felismerésből és a belőle fakadó törekvésből született az *Utas és holdvilág*, mert „[a] regény [...] olyan eposz, amely fiktív csodákkal foglalkozik. [...] A XX. századi regényírásban mindegyre erősebb lesz a hajlam, hogy a regény visszatérjen a csodához, újra, nyíltan és bevallottan fikció legyen, játékos mitológia-pótlék, a XIX. század nagy célkitűzései nélkül, de ugyanakkor mélyebb és kevésbé átlátszó célokkal”⁵⁷

TAKÁCS LÁSZLÓ

klasszika-filológus, tanszékvezető egyetemi docens
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Klasszika Filológia Tanszék
takacs.laszlo@btk.ppke.hu

The Novel of “the Other Reality”
Antal Szerb: Journey by Moonlight

Abstract: The circle of artists and scholars, organized around the classical philologist Károly Kerényi, occupies a special place in the intellectual life of Hungary in the 1930s. Antal

⁵⁵ Petrányi Ilona hívta fel a figyelmet Halstatt kelta kultúrközpont szerepére. Vö. PETRÁNYI, *i. m.*, 53. Ez plauzibilisebb, mint Bircsák Anikó föltevése, aki a boszorkányperekre hivatkozik. Vö. BIRCSÁK, *i. m.*, 81–82.

⁵⁶ SZERB, *Hétköznapiok, i. m.*, 198.

⁵⁷ *Uo.*, 5.

Szerb, one of the most talented essayists and writers of the interwar period, also belonged to this group of friends. Szerb was heavily influenced by Kerényi's views on ancient Greek religion and classical literature. In 1936, the writer published his analysis of the latest Western European and American novels, entitled *Everyday Life and Miracles*, which is partly a prelude to his 1937 novel *Journey by Moonlight*. The novel features a caricature of Kerényi, while the plot is in many respects a special blend of a recipe filtered from contemporary novels and ancient literary products.

Keywords: Greek Mythology, Greek and Roman epic poetry, Celtic Mythology, History of Religion, Classical Philology

DOI: [10.37415/studia/2022/1-2/21-36](https://doi.org/10.37415/studia/2022/1-2/21-36).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

